

Давня та нова історія України

В.Б. Звагельський

ЗАЛОЗНИЙ ШЛЯХ, ЛОСИЦЬКА ДОРОГА ТА ЛОЗІЄ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

Нещодавно виповнилося 820 років подіям, оспіваним у “Слові о полку Ігоревім” та 200 – першодруку цієї геніальної пам’ятки. У справі її дослідження зроблено надзвичайно багато. Все менше залишається так званих темних місць, все більше зважених, доцільних кон’єктур пропонується для лексем та словосполучень, що складно читаються, зрештою адекватнішими стають переклади.

Втім у “Слові” існують і такі місця, котрі, як правило, сприймаються без будь-яких зауважень. Вони узгоджені з контекстом граматично, не випадають з лексичного строю, відповідають логіці викладу подій походу Ігоря Святославича. Стала багатолітня коментаторська та перекладацька традиція, часто пов’язана з іменами авторитетних дослідників та літераторів, теж на перший погляд, не дає підстав сумніватися у точності тлумачення того чи іншого місця твору. З позиції ж історико-географічної саме маршрут походу Ольговичів залишається ще багато в чому нез’ясованим. Аналогічна ситуація і з маршрутами Кончака і Гзи, які, як відомо, після перемоги вдерлися на землі Переяславщини та Сіверщини.

На сьогодні існують близько десяти версій та гіпотез, що доповнюють одна одну, корегують, а часто і вступають у взаємне протиріччя. Така ситуація обумовлена тим, що основні географічні орієнтири походу точно не локалізовані. До них слід віднести р. Каяла, що локалізується згідно різних версій з розбіжністю у кілька сот кілометрів, а також річки Сальницю та Сюурлій (остання має 9(!) локалізацій). Море теж часто трактується як озеро. Шеломянь має три локалізації. Не все узгоджується і з Доном-Великим, Доном-Малим, Донцем.

Проте нові науково зважені спроби осмислення маршруту походу, на нашу думку, стають можливими лише при пошуках нетрадиційних підходів, при виході за досить обмежене коло писемних давньоруських пам’яток (“Слово”, повісті про похід у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах) та інформації В.М. Татіщева і при залученні даних історичної географії інших хронологічних періодів, матеріалів археології та топоніміки.

До місць твору, що відносяться вченими до складночитаних або навіть темних, належать рядки тексту з іменником “лозіє”. Згадаємо: “А не сороки троскоташа – на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ. Тогда врани не граахуть, галици помлькоша, сороки не троскоташа, полозию ползоша только. Дятлове тектомъ путь къ рече кажутъ, соловіи веселыми пес[н]ьми светъ поведаетъ”.

Тлумачення цього фрагменту загалом зводиться до трьох варіантів, що вимагають незначних граматичних кон’єктур (лозіє, полозиє, по лозию), коли лексема трактується як рослина, птах, змія. Перші видавці подають “полозию ползоша только” – у перекладі “сороки не стрекотали, но двигались только по сучьям”; Катерининська копія – “по лозию ползоша”; В. Жуковский – “сороки не стрекотали, Ползком только ползали” (1817-1819); М. Деларю – “одни только дятлы, Тихо ползя по ветвям” (1839); М. Максимович – галки “тільки в густих лозах Помалу скакали” (1857, 1859); П. Мирний – “Сороки не скрекотали - По лозах ховалися – повтікали” (1883); І. Вагилевич – “по лозах повзали тільки дятлове” (1884); Ю. Федькович – “лиш ящюри повзають тихо” (1902); Я. Купала – сороки “Па лозах распаузлися, мокли” (1921); К. Бальмонт – “сороки без трещанья Только ползали по сучьям” (1929-1930); С. Шервинский – “Только поползни ползали” (1934, 1967); М. Рильський –

“Тільки полози повзали” (1939, 1952); В. Стелецький – “поползни стихли, ползали тільки” (1938, 1984); Л. Махновець – “полози повзали тільки” (1951, 1983); Л. Тимофєєв – “молчат поползни” (1953, 1982); С. Ботвинник – “полозы ползали только” (1957, 1985); А. Чернов – “полозы переползали” (1978, 1985); І. Шкляревський – “только змеи шуршат” (1980, 1983); М. Мещерський – “только полозы ползали” (1985) [1].

Таке тлумачення містить і “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”, причому під двома позиціями: “лозие” – довгі гнучкі стеблини деяких кущів та “полозіє”-полоз – велика змія або птах сімейства дятлів [2.-С.65; 3.-С.144-145].

Одне з останніх авторитетних видань “Енциклопедия “Слова о полку Игореве” подає вже тільки дві версії, віддаючи перевагу полозу-змії і зовсім не згадуючи лозіє-рослину [4.-С.150-151].

Але виявляється, ці обидва ґрунтовні видання наводять не всі наявні в літературі варіанти. Розглянемо деякі з них.

Так, зовсім інакше перекладав Д.І. Прозоровський: “беглецы только ползком ползли”, пояснюючи у коментарі – “полозю” – ползью, ползком” [5.-С.257,275]. Як бачимо, дослідник, додаючи іменник “беглецы”, по іншому сприймає смисл всього фрагменту. Схожий за змістом варіант містить і переклад О. Степанова: “сторожко по лознякам беглецы ползли” [6.-С.207]. Г.В. Сумаруков у відомій книзі, присвяченій “неприродній” поведінці тварин у “Слові”, наводить власний пояснювальний переклад сцени “Побег Игоря”. Згідно його концепції 11 назв тварин, згадуваних у “Слові”, - це назви тотемів половецьких орд. Всі вони вписуються у досить струнку схему поведінки саме половців, а не птахів та звірів. Єдиним, чия поведінка є невизначеною, оскільки залишається незрозумілим, що означає це “ползанье в картине побега Игоря”, є полози. Орда Полозів, як доводить дослідник, мешкала поблизу кордонів з Руссю, і, вірогідно, не бажаючи ускладнювати стосунки з сусідом, робила вигляд, що не помічає Ігоря, котрий рухався через її територію [7.-С.35,101].

Не зупиняючись на в цілому неординарному підході Г.В. Сумарукова до аналізу історико-літературного твору, підкреслимо, що вчений-біолог, на нашу думку, правильно підмітив нелогічність, невизначеність ситуації з полозами-зміями.

До речі, в одній зі своїх останніх праць, що так і зветься – “Полозье в “Слове о полку Игореве”, Г.В. Сумаруков розвиває думку, висловлену мимохідь у згадуваній вже книзі, що слід читати “по Лозью”, оскільки йдеться про місцевість “Лозье”, котра знаходилася там, де пролягав Залозний шлях [8.-С.49].

Отже, як бачимо, на сьогодні не існує єдиної точки зору стосовно розуміння аналізованого місця “Слова”. І це характерно при аналізі саме цього геніального твору, якому притаманні блискучі метафоричні пасажі, уособлення, символізм.

Всі ці художні засоби, що втілені найдосконалішими технічними методами віршотворення, часто немовби затуляють одну з головних, якщо не головну, особливість твору – його полісемантичність, коли лаконічна фраза або навіть словосполучення містять цілий комплекс різноманітної інформації. Це, в свою чергу, викликає низку асоціацій, тобто призводить до поліасоціативності.

Тепер спробуємо відсторонитися від зовнішньої сторони опису втечі Ігоря, відійти і від численних трактовок та тлумачень і зосередитися не на тому, як великий Автор описує цю сцену, а що він описує, тобто яку фактичну інформацію ми можемо отримати. При цьому ми маємо постійно пам’ятати, що при всій згадуваній полісемантичності, “Слово” є надзвичайно точним – приблизні, поверхові або помилкові судження, характеристики, факти в ньому відсутні абсолютно. Суцільна семантизація географічного простору, перетворення географічних реалій, відстаней і напрямків руху в знаки, що маркують міфологічні цінності – типова риса середньовічного епосу. При цьому і точні історико-географічні деталі, і фольклорні засоби перевтілення простору своєрідно співвідносяться, особливим чином поєднуються [9.-С.212-213].

Наше завдання – правильно зрозуміти надзвичайно складний і специфічний текст, встановити послідовність розгортання реальних подій, викладених у творі.

Отже, “на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ”. Вже тут маємо вказівку, що хани були верхи, на конях, і що вони їздили не слідом, не по сліду, не просто гналися за Ігорем, а – “на следу”, тобто буквально рухалися тим же шляхом.

Далі описано, що сороки, ворони і галки мовчали, а от дятли та солов’ї – навпаки. Давно відомо, що природа у “Слові” співчуває, допомагає русичам, і зокрема князю Ігорю під час його повернення додому. Якщо ж сприймати цей фрагмент оригіналу і перекладів так, як його у більшості випадків публікують, то спостерігаємо явне протиріччя. Одні птахи мовчать, не розкриваючи перед половцями місце знаходження Ігоря, інші, в першу чергу – дятли, своїм тектом-стуком, що чути по

водній поверхні на кілометри, – викривають. Але в той же час ці ж дятли і допомагають Ігорю, вказуючи на шлях до річки.

Саме на такій рятівній функції дятлів наголошував М.В. Шарлемань у своїх відомих коментарях [10.-С.11-12]. Але ж виникає питання, до чого тут дятли і чому саме вони – не вельми улюблені персонажі нашого фольклору і літератури? Несподівану, але на наш погляд, вдалу відповідь нещодавно запропонував О.О. Гогешвілі, який віднайшов паралелі в античній і, зокрема, римській поезії. Так, у римській міфології, за Вергілієм, дятел Пікус – божественний батько Пана-Фавна-Сільвана – вивів, вказавши своїм стуком шлях до спасіння, плем'я піценів [11.-С.20-21]. У "Слові" ж дятел виступає проводирем через річку.

Отже, саме річка в цьому місці тексту виступає немовби кордоном, рубежем між небезпекою і спасінням. Бо тут, біля річки, дятел, на відміну від сорок, ворон та галок, які мовчать, залишившись десь позаду, вже творить звуки, "тектає", а далі, вже за річкою, і солов'ї співають веселі пісні, там – світло, день. Цей фрагмент слід розглядати як приклад знаменитих антитез "Слова": світло-тінь, сонце-затемнення, Русь-Половецький степ і т. ін.

Те, що у "Слові" річка Донець виступає межею між своєю і чужою землею, між світом "живим", реальним, та потойбічним, вже аналізувалося дослідниками. Так, ще при русі у Степ, при перетині символічного кордону, зникає сонце і Руська земля ховається за пагорбами Шеломяні. У Іпатіївському літописі про цю подію прямо сказано: "Идущимъ же имъ к Донцю реки в годъ вечерний, Игорьъ жъ возревъ на небо и виде солнце стояще, яко мѣсяць" і далі "Перебрѣде Донецъ, и тако приида ко Осколу" [12.-Стб.638].

Завдяки хронологізації походу, встановленню часу затемнення та гіпотетичній локалізації Шеломяні ми можемо досить точно вказати, де саме русичі перетнули р. Донець. З розбіжністю у 20-30 км, що приблизно дорівнює дню шляху, ця місцевість локалізується в трикутнику Харків - Богодухів - Валки [13.-С.5-6; 14.-С.37,45].

Згідно з логікою побудови "Слова", де перехід через річку символізує вихід за межі "цього" світу, то і повернення теж обов'язково має бути пов'язаним з рікою. Це відоме правило міфологічної просторової орієнтації у "Слові" витримане бездоганно. При цьому, якщо у символічно-метафоричному аспекті все узгоджується, то і у реальному, даному випадку - конкретно-географічному, теж мають узгодитися всі деталі руху Ігоря на батьківщину. В аналізованому нами місці реальністю є річка.

Тут ми можемо дещо гіпотетично змодельовати історико-географічну ситуацію. Якщо за річкою – спасіння, світло, рідна земля, то йдеться про територію Русі, рідної князю Ігорю Сіверщини. Ще перед втечею "Игорь мыслию поля мерить отъ Великаго Дону до Малаго Донца", немовби плануючи маршрут від початкової точки – місця перебування у полоні до кінцевої – місця порятунку. І далі "Игорь князь...потече къ лугу Донца". Малий Донець, на думку більшості дослідників, - це сучасна права притока Сіверського Донця – річка Уди. Саме цей Донець-Уди допомагає князю, пестує його на хвилях, застилає зелену траву, вдягає теплом. І саме тут був розташований город Донець, до якого, за Іпатіївським літописом, і прийшов Ігор Святославич: "и иде пеш 11 ден до городу Донцю" [12.-Стб.651]. Непрямо підтверджує цей літописний рядок фраза "Слова" "О Донче! Не мало ти величия, а Кончаку нелюбия, а Руской земли веселія". З приводу "веселія" Б.О. Рибakov слушно зауважив, що воно було можливим лише тоді, коли "Игорь был уже за пределами досягаемости для Кончака и Гзака" [15.-С.5-11]. Отже, порятунок напряму пов'язаний з цією річкою, бо тут стояло давньоруське місто, що входило до складу Сіверського князівства. Залишки городища м. Донець знаходяться на околиці суч. м. Харків [16.-С.174-175].

Отже, визначені на підставі і поетики "Слова", і географічних реалій місця переходу Ігорем р. Уди співпадають, тобто йдеться про одну і ту ж місцевість.

Повернемося до аналізованого фрагменту, де дятли вказують шлях Ігорю до річки, яку ми тепер можемо ідентифікувати з сучасною р. Уди. У нас немає жодних підстав вважати, що Автор, який тільки-но описував річку Донець, припускав, нібито Ігор не міг її знайти. Втім, саме так вважав Вс. Міллер, твердячи, що дятли своїм стуком вказували, де знаходяться дубрави, що розташовувалися на берегах річок [17.-С.246]. Ця думка була підтримана і додатково аргументована М.В. Шарлеманем [18.-С.115]. Г.В. Сумаруков у вже згадуваній праці, підкреслював, що в таких міркуваннях багато штучності і що з біологічної точки зору думка про дятлів, що вказували "тектом" шлях Ігорю до річки, не досить переконлива [7.-С.36].

І дійсно, район, де відбувалася ця подія, – це нинішня Харківщина, околиці Ігоревого Сіверського князівства, де він бував неодноразово. Досить згадати, що у Іпатіївському літописі описано три походи, здійснені Ігорем Святославичем до 1185 р. Їхні кінцеві пункти вдалося досить точно локалізувати. Це район Середньої Ворскли, приблизно між сучасними Охтиркою та Полтавою [19.-С.115-118]. Можемо сміливо припустити, що подібних акцій було значно більше, адже літописи

фіксували не усі події. Отже Ігор, звичайно, знав цю місцевість. Річок тут вистачає і знайти їх за багатьма ознаками досить легко.

То на що ж тоді вказували дятли? Відповідь, як це уже траплялося не раз, міститься безпосередньо у тексті великого твору. Зрозуміло, що князь Ігор якусь частину шляху плыв та йшов берегом, можливо по воді, плутаючи сліди. Зрізаючи повороти річки, був повинен або перепливати, що мало ймовірно, або переходити річку вброд, тобто через лаз, перелаз, іншими – “старими” – словами – “перелазити через лаз”, тобто мусив, висловлюючись словами Автора, “по лозію ползаша”. Чим більше Ігор перетне бродів, тим більше, відшукуючи їх та форсуючи ріки, буде відставати погоня.

Тепер щодо етимології. Більшість видань довідкового характеру трактують назви з коренем - лоз/лаз як такі, що пов’язані з деревами, кущами-лозняком. Дійсно, на теренах Східної Європи маємо десятки, якщо не сотні назв типу Лазьки, Лозняки, Лозовка, Лозове. Географічні об’єкти з такими назвами, як правило, розташовані поблизу річок, де і справді ростуть лозняки – кущі і дерева з гнучким гіллям. Але і назви цих рослин, і багато інших лексем, не пов’язаних з ними, у своїх коренях несуть ознаки руху, пересування, “лазання”.

Так, у В.І. Даля знаходимо численні лексеми з відповідним коренем, що за змістом мають значення близькі до сучасних [20.-Т.ІІ.-С.234, Т.ІІІ-С.184-185].

Втім існує і інше пояснення термінів з коренем лоз/лаз як місця перетинання річок вброд. На рівні народної етимології завдяки контамінації відбулося переосмислення, актуалізація іншої функції терміна з наданням іншого смислу. Отже, і виникли численні топоніми і гідроніми, назви яких тепер вже нібито пов’язані тільки з рослинами-лозами, лісами (Лазки, Влезьки, Лескі, Ліскі, Залізняк, Підліснówka і т. ін.). Звичайно, певний відсоток таких назв міг виникнути і від назв рослин або бути перенесеним. Але якщо нанести на карту назви з коренем -лоз/лаз, то привертає увагу, що більшість їх знаходиться на стародавніх шляхах або поруч. Причому там же зустрічаються і інші дромоніми: каравани, шляхи, гусинці-гостинці, мости, броди-переброди, що виникли як синоніми лазів.

Схожі дефініції зустрічаємо і у В.І. Даля: перелаз – “перебег зверя из острова в остров”, “самые места эти прогалины, перелески и перешейки, или брод, лаз всякого рода”, “бревно либо доска, перекинутая через овраг или ручей” [20.-Т.ІІ.-С.234, Т.ІІІ-С.62-63, 260].

У писемних джерелах XVI-XVII ст. терміни на -лаз, що вживалися виключно для означення шляхів та бродів, зустрічаються постійно. Наприклад, “Книга Большому Чертежу” подає: “А под Ливнами перелести реку Сосну”, “на Донце Ляхов перелас”, “татарской перелаз” [21.-С.60,61,74,102,105]. У Розписах руху сторожових загонів-станцій 1571-1573 рр. теж зустрічаємо аналогічну ситуацію: “лазить Донец”, “Сулу перелести на Песчаной брод”, “татаровя ... почали реку Ворсклу лести” і т. ін. [22.-С.18,20,57].

В останніх документах кілька разів трапляється назва дороги - Лосицька (рос. мовою Лосицкая, Лоситская) з низкою географічних орієнтирів, завдяки яким вдалося її локалізувати. Особливість цієї дороги, що відбилася і у назві, полягає в тому, що на відміну від більшості шляхів, які, як правило, пролягали суходолами-межиріччями, Лосицька дорога проходила через річки, поперек, через броди-лази. Починаючись з Путивля, вона перетинає Сейм, Псел, Ворсклу і далі, повертаючи на південний схід, тягнеться до Торських озер та р. Мясус [23.-С.37-53]. Саме на траверсі цієї дороги спостерігаємо найбільшу концентрацію топонімів на -лоз/лаз та семантично споріднених синонімів: кілька Гусинців, Караванів, Шляхів.

Звичайно, може виникнути закономірне питання: чи існувала ця дорога за часів Київської Русі і під якою назвою? Аналіз розташування археологічних пам’яток (городищ та скарбів), починаючи зі скіфських часів і до XIII ст., фізико-географічні та топографічні умови, дані писемних джерел переконують, що цей шлях існував з давніх часів. Наявність у цій місцевості великої кількості потужних укріплень VI-III ст. до н.е., включаючи гігантське Більське городище (місто Гелон Геродота, на нашу думку, Шеломань “Слова о полку Ігоревім”) [13.-С.9], сіверянських (роменської культури) та давньоруських городищ свідчить про надзвичайну важливість цього регіону впродовж двох з половиною тисячоліть.

Вже згадувані вище три походи Ігоря Святославича теж були спрямовані на місцевості, розташовані на Лосицькій дорозі. Тут було зустрінено половців, які рухалися в Русь. І власне похід 1185 р. теж, відповідно до однієї з гіпотез, пролягав саме цією дорогою [14.-С.37,45].

Назви шляхів дуже часто пов’язувалися з напрямком руху, зокрема з початковою або кінцевою точкою того чи іншого маршруту. Існували Велика Путивльська дорога, Велика гонна Московська дорога, Ізюмська сакма, шлях “з Варяг у Греки”. Така практика існує і сьогодні. Звідси і назву Лосицької дороги слід пов’язувати і з численними бродами-лазами, і, в першу чергу, з містом Лосичі, розташованим у ключовому місці на Середній Ворсклі, місці найбільш привабливому для прориву степовиків на південно-східних кордонах слов’янських земель.

Лосичі згадуються у "Списку імен градів всіх Руських далеких і близьких" XV ст., що фіксує ситуацію кінця XIV ст. Поруч з "Лошичем" згадуються розташовані неподалік "Ничан" та "Городище" [24.-С.194].

Згадуються цей город разом з Хотмишлем, Путивлем, Рильськом, Курськом та іншими містами і у татарських грамотах XVст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Вітовту, отже датований кінцем XIV ст. [25.-С.86]. Тобто йдеться про той же час, до якого належать і фактичні дані реєстру "Імен градів". На картах Г. Боплана, в тому числі на Спеціальній (1650 р.) та Генеральній (1648) картах України, в цій місцевості нанесено великий лісовий масив з назвою Лосицький бір [26.-Вклейка між С.122-123, С.192].

Таким чином виходить, що цей населений пункт – город, пізніше – село, вже існував з назвою Лосичі принаймні з кінця XIV ст. – через 200 р. після походу Ігоря Святославича.

Давньоруське городище Лосичі нині знаходиться в межах с. Зарічне Тростянецького району Сумської області, неподалік від броду-лазу, нижче впадіння р. Боромля у р. Ворскла. До річч, місцеві жителі і нині частину цього села називають Лосівка. На городищі археологами виявлено матеріали роменської культури та давньоруського часу IX-XIII ст., залишки валу та рову [16.-С.167-168].

Надзвичайно мала, майже виключена можливість того, що за два століття, з яких 150 років припадають на ординський період, цей город, розташований на периферії слов'янського світу, міг змінити якусь стару назву на типово давньоруську з прозорою слов'янською етимологією.

Нам не пощастило відшукати лексеми з коренем -лоз/лаз у значенні брід у давньоруських писемних пам'ятках. Проте зустрічається цей корінь в інших словах, що за значенням наближені до первісного смислу - лазити, повзати і т. ін. Тут же у "Слові" маємо "ползаша".

Літописна повість про ці події повідомляє: "Римовичи же затворишася в городе и возлезше на забороле", "тамо ся налезесе муж родом половчин", "и подоима стеноу и лезе вонь". Характерно, що в останньому прикладі у Хлебниківській редакції Іпатіївського літопису глагол "лезе" замінено на "иде" [12.-Стб.647,650,651]. Є й інші схожі варіанти: "тем никогда же не може поути себе налести", "честь твою налести", "почнеш поползывать и Щернигова к Новугороду", "полезите на кони", "полези же на конь", "а ты полези оуже на конь".

У трьох останніх випадках слово, що розглядається тут у Хлебниковському та Погодинському списках, замінено відповідно на "всядета", "всьяди", "вседаи" [12.-Стб.637,437,499,385,405,446]. Як видно, семантика лексеми в XII в. була значно ширшою і включала поняття, близькі за смислом до лексем типу знайти, придбати, залізити, досягнути.

Отже, на нашу думку, є всі підстави говорити, що Лозіє "Слова о полку Ігоревім" це і є Лосицька дорога, якою рухався Ігор Святославич додому.

Тепер щодо відомого шляху, що мав назву Залозний, Залозник. Він тричі згадується у Іпатіївському літописі разом з "Гречником" та "Солоним" під 1168 та 1170 рр., коли руські князі опікувалися його охороною, тому що половці "пакостили", тобто нападали на купців [12.-Стб.528, 538,541]. Оскільки в літописі точно не вказано, де він пролягав, висувалися різні версії, але після дослідження К.В. Кудряшова більшість дослідників схиляються до думки, що Залозний "путь" проходив по Лівобережжю від Києва до Середнього Сіверського Дінця і далі на Північний Кавказ [27.-С.106-108].

Нещодавно М.М. Корінний висловив думку, що цей шлях був не сухопутним, а водним, а назву свою дістав "від початкового пункту формування торгового каравану озера Залозного, зручної гавані поблизу гирла Десни, що проти Києва" [28.-С.81]. Така трактовка літописної інформації входить в пряме протиріччя з її контекстом і з тим беззаперечним фактом, що половці, як і інші кочовики, обходили річки, не будучи здатними здійснювати будь-які дії на воді.

Отже, в загальних рисах слід погодитися з К.В. Кудряшовим щодо локалізації Залозного шляху на Лівобережжі. Стосовно ж назви, то дослідники пов'язують її походження з рослиною - лозою, оскільки цей шлях проходив "за лозами" (плавнями) Дніпровської луки, багатой на гідронімію з компонентом Лоз-" [29.-С.60]. К.В. Кудряшов наводить назви річок, які, на його думку, "очерчивают значительный район лозових лесов (виділено нами – В.З.), примыкающий с востока к Днепровской луке" [27.-С.108].

По-перше, дуже сумнівною є сама назва цих "лозових" лісів та ще й в басейнах рр. Самара і Конська, що за характеристиками треба відносити до степових, тобто таких, що живляться переважно за рахунок снігу - весняний стік Самари становить майже 80% річного [30.-С.499]. По-друге, до річ, що окреслюють ці "ліси", дослідник відносить і дві річки Вербові, Осокорівку, Камишівку, Вербову Балку, назви яких ніяк не можна ототожнювати з "лозовими".

І третє, головне. Якщо поглянути на географічну карту і на карту розташування шляхів у праці К.В. Кудряшова, де показані "лозові ліси", то стає очевидним, що Залозний шлях проходив зовсім не

“за лозами”, хоча б тому, що його напрямок з північного заходу на південний схід пролягає майже по прямій з Києва до Пониззя Дону.

Зрозуміло, що слід говорити не про неіснуючі “лозові” ліси, а про реальні лозові річки, тобто ті, що мають природні переправи, броди-лази.

Таким чином, на нашу думку, назву Залозного шляху слід пояснювати як іменник, утворений за допомогою префікса за-, що надає характеристику просторовості, відстані, тобто той, що знаходиться за чимось, у даному випадку за Лозієм.

Гості-купці, рухаючись по пізньому Муравському шляху південніше сучасного Харкова, пересікали Лосицьку дорогу або, пересуваючись по ній, на півдні виходили на великий торговий тракт. Цей тракт відносно Лосицької дороги був за нею, розташовувався після неї, звідси і назва - Залозний. Дещо подібне припускав Г.В. Сумарук, про що мовилося вище, вважаючи, що Лозье “Слова о полку Игореві” – це місцевість в районі Залозного шляху. З’ясувалося, що це не так, хоча сама ідея, як бачимо, виявилася вельми продуктивною.

Дещо несподіваним підтвердженням того, що словосполучення “Слова о полку Игореві” “По Лозію ползоша” є окремою синтагмою, є її фонетична структура, зокрема чітко виражена, майже ідеальна звукописна форма на П-Л, О, З, З-Ш. Причому вона ще й збудована за принципом традиційних для “Слова” лексичних повторів і антитез і відноситься до паралельних структур (О-Л-О-З / ОЛЗ) [31.-С.121]. Якщо врахувати, що в основах цих двох слів лежить один і той же корінь - лоз/лаз, то виходить, що маємо справу з тавтологічно-бінарною синтагмою, до якої і за змістом, і за принципом побудови звукописних паралельних структур (тобто за формою) не можна приєднувати ні попередніх “сорок”, ні наступного “тільки”.

При цьому, що надзвичайно важливо, це не потребує ніякого втручання в текст великого пам’ятника, не треба міняти жодної літери, як це роблять більшість коментаторів та перекладачів, навіть змінювати кінцеву голосну “ю” на “є” в іменнику “Лозію”, що призводить до зміни відмінка. Треба лише розставити розділові знаки, відсутні в оригіналі, а при друкуванні твору віршованими стовпчиками винести синтагму з Лозієм в окремий рядок:

*“А не сорокы троскоташа -
на следу Игореве ездить Гзакъ съ Кончакомъ.
Тогда врани не граахуть,
галици помлькоша,
сорокы не троскоташа.
По Лозию ползоша.
Только дятлове тектомъ путь къ реце кажутъ,
соловии веселыми пес[н]ьми светъ поведаютъ”.*

Таким чином, з проведеного дослідження випливає, що Лозіє, яке згадується у “Слові о полку Игореві”, – це відома з пізньосередньовічних джерел Лосицька дорога, якою рухався князь Ігор Святославич під час повернення з половецького полону в Русь; Залозний шлях знаходився південніше, за Лозієм, що й обумовило його назву. Якщо наші міркування є правильними, то це відкриває можливість позбутися одного з темних місць “Слова” і більш впевнено підходити до з’ясування детальної локалізації Залозного шляху.

Джерела та література

1. Цитати наведено за виданням: “Слово о полку Игореві” в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ-ХХ ст. – К., 1953; Слово о полку Игореве. – Л., 1985; фрагменти “Слова о полку Игореве” подаються за текстом першого видання (Енциклопедія “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т. 1) без зазначення сторінок.
2. Лозие // Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. – Л., 1969. – Вып. 3.
3. Полозие // Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. – Л., 1973. – Вып. 4.
4. Творогов О.В. Полоз // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. – СПб., 1995. – Т. 4.
5. Прозоровский Д.И. Новый опыт объяснительного изложения Слова о полку Игореве // Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – СПб., 1882. – Т. 3.
6. Степанов Александр. Слово о полку Игоревом, Игоря, сына Святославова, внука Олегова // “Слово о полку Игореве”. – Л., 1985.
7. Сумарук Г.В. Кто есть кто в “Слове о полку Игореве”. – М., 1983.
8. Сумарук Г.В. Полозье в “Слове о полку Игореве” // Сумська старовина. – 1997. – № 1.
9. Гаспаров Б. Поэтика “Слова о полку Игореве”. – М., 2000.

10. Шарлемань Н.В. Заметки к “Слову о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л., 1955. – Т. 11.
11. Гогешвили А.А. Почему поют лебеди в “Слове о полку Игореве” // Герменевтика древнерусской литературы. – М., 1998. – Сб. 9.
12. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.
13. Звагельський В.Б. Шеломянь у “Слові о полку Ігоревім” // Київська старовина. – 1999. – № 2.
14. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. – Суми, 1999.
15. Рыбаков Б.А. Дон и Донец в “Слове о полку Игореве” // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М., 1958. – № 1.
16. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984.
17. Миллер Вс. Взгляд на “Слово о полку Игореве”. – М., 1877.
18. Шарлемань Н.В. Из реального комментария к “Слову о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л., 1948. – Т. 6.
19. Звагельський В. Про географію походів Ігоря Сіверського у Степ // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6.
20. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1979. – Т. II; Т. III.
21. Книга Большому Чертежу. – М.; Л., 1950.
22. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – № 4.
23. Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. – 1999. – № V-VI.
24. Приложение // Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М., 1983.
25. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV.
26. Вавричин М., Голько О. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. – Львів, 1998.
27. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М., 1948.
28. Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11.
29. Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. – К., 1985.
30. Самара // Українська Радянська енциклопедія. – К., 1963. – Т. 12.
31. Николаева Т.М. Функционально-смысловая структура антитез и повторов в “Слове о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”. Комплексные исследования. – М., 1988.

Summary

The article is devoted to the analysis of origin of the name and placement of Zaliznyi road and Losytskyi way, their mutual geographical position. The author gives an approval of the thought that Loziye from the “Song of Igor’s Campaign” is the mentioned Losytskyi way.

С.М. Вегерчук

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ФОН УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КАРПАТО-ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

Значну частину писемних свідочств про Карпато-Причорномор'я (Галицьке Пониззя), що відносяться до середини і початку другої половини XII ст., надають руські й українські літописи у зв'язку з діяльністю звенигородського князя-ізгоя Івана Ростиславовича Берладника в 1144-1160 рр. Саме його діяльність стимулювала потужну українську колонізацію в ці землі з районів Галицького князівства – бродників, берладників, галицьких вигонців, – і призвела до створення історичного прообразу Козацької держави у Придністров'ї і Подунав'ї – Берладської Січі. Насправді, російські й українські вчені одноголосно вважали бродників і берладників слов'янським населенням, що наближається по своєму способі життя до козацтва. Румунські ж дослідники припускали, що це були “східні романці” [1.-С.81-82]. Останнє дивовижно і, мабуть, курйозно, оскільки загальновизнано, що зазначені групи населення були вихідцями з Галицьких земель, а тому мали споконвічне українське походження. Тому нема рації вдаватися тут у штучну дискусію з цієї проблеми. Спробуємо лише